

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344123>

УДК 323.3:316:45:94(477)«18»

“OCHAKIV TARTARIA” IN THE RESEARCH AND ICONOGRAPHY OF THE POLISH ENGINEER JOHANN HENRICH MUNZ (1781–1783)

Taras Chukhlib

DSc (History),
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine,
4 Hrushevskoho St, Kyiv, 01001,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Citation: Chukhlib, T. (2025) “Ochakiv Tartaria” in the research and iconography of the polish engineer Johann Henrich Munz (1781–1783), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 21–27.

Submitted: 29.04.2025.

Abstract

The article is devoted to the drawings of the military engineer of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Swiss Johann Heinrich Münz, which constitute a thorough iconography of the lands of Southern Ukraine. The study of the artistic heritage of J. H. Münz allows us to recreate not only the history of Ochakiv Tataria in the early 1780s, but also to study the state of nature and economy of this historical and geographical region at that time. After all, along with very informative drawings, the artist and military engineer left detailed descriptions of the economic, geological, botanical and ethnographic nature of this extremely interesting historical region of the southern part of Ukraine.

Keywords: Johann Heinrich Münz, Southern Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ochakiv Tataria, Bender, Yavorlyk.

«ОЧАКІВСЬКА ТАТАРІЯ» У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА ІКОНОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІНЖЕНЕРА ЙОГАННА ГЕНРІХА МЮНЦА (1781–1783 рр.)

Taras Chuhlib

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інститут історії України
НАН України,
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Цитування: Чухліб Т. «Очаківська Татарія» у дослідженнях та іконографії польського інженера Йоганна Генріха Мюнца (1781–1783 рр.). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 21–27.

Отримано: 29.04.2025 р.
0,65 д.а.

Анотація

Стаття присвячена малюнкам військового інженера Речі Посполитої, швейцарця Йоганна Генріха Мюнца, які складають ґрунтовну іконографію земель Південної України. Вивчення художньої спадщини Й. Г. Мюнца дозволяє відтворити не тільки історію Очаківської Татарії на початку 1780-х рр., але й вивчити тогочасний стан природи та економіки цього історико-географічного краю. Адже поряд з дуже інформативними малюнками художник та військовий інженер залишив докладні описи економічного, геологічного, ботанічного та етнографічного характеру цього надзвичайно цікавого історичного регіону південної частини України.

Ключові слова: Йоганн Генріх Мюнци, Південна Україна, Річ Посполита, Очаківська Татарія, Бендери, Ягорлик.

Талановитий швейцарець Йоганн Генріх Мюнц¹ вже з юнацьких подорожував усією Європою і був не тільки художником, але й військовим інженером, архітектором, географом, картографом, геологом та ботаніком. Він народився 28 вересня 1727 р. в містечку Мюлуз у тогочасній німецько-французькій Швейцарії. З юнацьких років захоплювався навколишньою природою рідного Ельзасу та здобув у Франції освіту військового інженера. Згодом подорожував по Іспанії, Італії, Греції, Палестини та Англії, де також працював. Як пишуть біографи Й. Г. Мюнца, у віці 22 років він почав «свою нескінченну подорож», яка тривала майже пів століття [11, с.142]. В острівній Англії Мюнц став відомий і як архітектор, який стояв біля основ формування архітектурного стилю т. зв. неоготики. З кінця 1760-х рр. і до 1777 р. художник проживав у Голландії, де працював на монетному дворі в м. Амстердам.

У 1779 р. Й. Г. Мюнц переїхав до столиці Речі Посполитої – Варшави, де продав кілька десятків своїх картин самому королю Станіславу Августу Понятовському. На його ж пропозицію він вступив на військову службу у місті Гродно і викладав там у місцевому Кадетському Корпусі. Тут він дослужився до звання майора 2-го батальйону Війська Польського, яким опікувався впливовий небіж короля – підскарбій Великого князівства Литовського Станіслав Понятовський (однофамілець короля). Ще у 1778 р. король Польсько-Литовської держави передав у володіння свого племінника Канівське староство на Правобережній Україні, а також старовинне українське місто Корсунь. Протягом другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. це місто було центром Корсунського козацького полку Української держави, але, як бачимо, з плином часу стало резиденцією цього сановитого річпосполитського та «українського» магната. Власне, саме економічні інтереси Станіслава Понятовського та політичні амбіції його дядька, польського короля Станіслава Августа, і стали причиною подорожей Україною Й. Г. Мюнца, який побував на українських землях неодноразово – у 1779, 1781, 1782 та 1783 роках. Під час кожної своєї подорожі-відрядження художник і військовий інженер (і що очевидно також – військовий розвідник) на службі Речі Посполитої залишав після себе важливі іконографічні та документальні свідчення у вигляді малюнків та розлогих коментарів до них.

Під час наших наукових пошуків щодо вивчення біографії відомого європейського художника ми використовували як дороговказ ґрунтовні наукові розвідки одного з перших дослідників альбомів Мюнца науковця Є. Дракохруста, який їх опрацював у Відділі письмових джерел Державного історичного музею в Москві [8; 9]. Тут треба зазначити, що всього у Москві зберігається три альбоми художника [2; 3], один з яких є копією варшавського альбому Й. Г. Мюнца. Відомо, що ще в одному з трьох московських альбомів Мюнца представлено 96 малюнків, а також 19 портретів жителів Правобережної України кінця XVIII ст. [6, арк. 19 – 25].

Також нам вдалося особисто опрацювати польський альбом Й. Г. Мюнца, який зберігається у Відділі малюнків Бібліотеки Варшавського університету в Польщі [20, 829/47]. Варшавський альбом Мюнца було оформлено під окремою палітуркою у 1794 р. під назвою «*Voyages pittoresques de la Pologne par Miintz 1781–1783*», що в перекладі звучить як «Живописні подорожі Польщею Мюнца в 1781–1783». Звісно ж, уже в назві бачимо певну незрозумілість, адже переважну більшість зі своїх малюнків автор присвятив саме Україні та саме так він їх і підписував. Зауважимо, що на той час правобережна та південно-східна частини України входили до складу Речі Посполитої, а саме ними і подорожував Мюнц. Однак навіть у офіційних тогочасних документах цей історичний край Речі Посполитої називався «Польською Україною»² і аж ніяк не «Польщею». Оригінальний варшавський альбом подорожника об'єднав 138 малюнків, серед яких 38 повноформатних кольорових акварелей, 88 малюнків-ескізів у коричнево-сірому виконанні та 12 малюнків одягу тогочасних українських козаків і козачок, селян та селянок. Власне, на сьогодні відомо 305 малюнків Йогана Генріха Мюнца, які

¹ Німецькою мовою його ім'я та прізвище читається як *Johann Heinrich Müntz*, французькою – *Jean Henri Müntz*, польською – *Jan Henryk Müntz*.

² Саме назва «Польська Україна» вживається у тексті мирного делітимаційного договору 1781 р. між Річчю Посполитою та Російською імперією [19, с. 87].

зберігаються не тільки у Варшаві та Москві, а й інших столицях і містах не тільки Європи, але й усього світу.

Ще у 1995 р. відомий український історик Я. Дашкевич звертав увагу на той факт, що вітчизняні дослідники «слабо використовували» історичну спадщину швейцарського інженера Й. Г. Мюнца на королівській службі Польщі [5, с.14]. Хоча ще у 1958 р. історик мистецтва П. Жолтовський присвятив характеристиці праць швейцарця декілька сторінок своєї книги [10, с. 86–87]. Поза тим, у 1982 р. у Варшаві побачила світ книга польської історикині Е. Буджінської, яка базувалася на докторській праці цієї науковиці [21]¹. Слід зауважити, що, окрім малюнків, художник залишив докладні описи економічного, політичного, географічного, геологічного, ботанічного та етнографічного характеру до них, а тому спадщину польського інженера вивчали багато українських дослідників. Чи не першим з сучасних українських істориків, хто звернув увагу на творчість Й. Г. Мюнца став професор Ю. Мицик [12, с. 55–56]. Місце цього художника в історичній іконографії України вивчав відомий історик мистецтвознавства О. Федорук [17, с. 55–60]. Також до аналізу різних аспектів іконографії Мюнца зверталися свого часу Я. Діденко, Н. Кукса, О. Родичкіна, В. Філас [7; 13; 18] та інші історики і краєзнавці.

Звернімо увагу на іконографію Й. Г. Мюнца земель т. зв. Очаківської Татарії, яка охоплювала велику частину території такого політико-адміністративного утворення кінця XVII – XVIII ст. як Ханська Україна. Історичний та політичний розвиток цього регіону вже досліджували сучасні історики [1; 4; 14; 16]. Як стверджує дослідник О. Серета: «Ханською Україною називають північну частину Очаківської землі від Південного Бугу вздовж Кодими, Ягорлику і до середньої течії Дністра. У церковних джерелах іноді Ханську Україну ототожнюють з усією територією Буго-Дністровського межиріччя. Крайовими містами управління в регіоні можна вважати Дубоссари, Балту, Голту. По Південному Бугу Ханська Україна мала кордон із Запорозькою Січчю, а по Кодимі, Ягорлику до Дністра – із Брацлавським полком Гетьманату» [14, с.702].

Отже, 8 серпня 1781 р. побачив світ малюнок Мюнца, що називався «Навігація на Дністрі. Підходи до долини й річечки Ягорлик». Як зазначив сам художник, річка Ягорлик, яка впадала в Дністер, була дуже важливою, адже фіксувала межі між Польщею і Османською імперією. У коментарях до цього малюнку Мюнц пише: «...Тут ми бачимо, як наш човник причалює і обходить косу, щоб увійти в річечку Ягорлик Навігація від Рашкова до Ягорлика дуже легка за течією, але важка для підйому через береги, які в багатьох місцях геть неприступні для людей і коней. Від Ягорлика до Бендер досить легко плисти як вверх, так і вниз; береги загалом не такі високі й не такі урвисті на схилах.

У цьому місці Дністер може мати 400 кроків у ширину. Молдавські береги не такі високі, як наші, які є височинами з вапнякових і черепашкових гір та пластів ракоподібних, маючи від 300 до 400 футів і навіть більше вертикально вгору. Грунти на поверхні глинисті, великою мірою змішані з родючою землею. Уздовж схилів з нашого боку гарні місця для виноградників. У всіх цих околицях добре родить тютюн. Але населення малочисельне, тут можна побачити більше курганів, ніж місцевих мешканців. Гарний, але пустельний край. Клімат дуже добре підходить для вирощування різних культур, але три чверті землі лежать цілиною через брак робочих рук. У даний момент більшість місцевих мешканців – молдавани за походженням. Минуло лишень 7 – 8 років, як усі мешканці були вивезені татарами. Течія річки досить сумирна, багато закрутів; благодатні місця для риболовлі, добра риба, щука, чечуга, осетр та ін. Величезна кількість орлів та інших хижих, а також водоплавних птахів: чапель, чибісів. [Там вирощують] татарських овець, які мають гарну вовну. NB. Усюди повним ходом іде збір пшениці й жита, почали збирати гречку, а також просо, які мають дати гарний врожай. Місце

¹ Наклад малоформатної полономовної книги Е. Буджінської був невеликий – всього 500 примірників. Опубліковані в цій науковій книзі 138 малюнків Мюнца були надруковані чорно-білими та в дуже поганій поліграфічній якості, а також зменшеними в кілька разів. Під час перекладу з французької на польську мову коментарів перекладачки Г. Юцаковської закралися певні неточності.

придатне для складу з метою торгівлі продовольством, худобою і різними товарами по Дністру на Ізмаїл, Ясси, Галац і по Дунаю. Навігація по Дністру можлива в будь-яку пору року від Ягорлика до Білгорода і до Чорного моря. Від Рашкова до Ягорлика нараховують чотири милі по суші та більше десяти по воді. Від Рибниці до цього місця річка досить відкрита, береги доволі доступні з обох боків. Від Ягорлика до Бендер нараховується 6 миль по суші, по воді більше 15, але навігація відбувається без проблем. Саме тут, унизу, російська армія перейшла річку, виступивши для облоги Бендер.» [15, с. 56]¹. Того ж дня ввечері з'являється ще одна картина художника під назвою «Долина та гирло річки Ягорлик». Вона була написана автором за чотири милі нижче Рашкова та за шість миль вище Бендер.

Дуже цікавим і пізнавальним є ще один малюнок швейцарця, який називався «Очаківська Татарія». Він був зроблений Мюнцем 9 серпня 1781 р., за 4 милі від Бендерської фортеці. Власне, тут потрібно звернути увагу на саму назву картини – «Очаківська Татарія». Адже очевидно, що художник користувався тогочасними європейськими картами, на більшості з яких саме так маркувалися ці землі Південної України. На цій картині бачимо посеред курганів ягорлицько-очаківський шлях по якому рухаються запряжені кіньми вози та карети. Художник робить коротку загальну характеристику природи та ландшафту українсько-молдавсько-татарського прикордоння: «Шлях на Бендери, приблизно 3 милі південніше Ягорлика і стільки ж північніше Бендер. Коники, які застали нас за 3/4 милі від Дубосар, на шляху в Бендери, місцевою мовою коників називають саранча. Край тут представлений дуже точно з природи, уздовж шляху повно курганів і надгробних плит, які вказують на місця, де в минулому загинули нещасні мандрівники, коли в цьому краю жили очаківські татари. Ґрунт глинистий, більш або менш вапнистий, вкритий родючою землею, що характерно для місцевості між Ягорликом і Бендерами. Вертикальні камені – це пам'ятники нещасним мандрівникам, яких убили, коли в цьому краю жили татари. Дуже багато лелек, білоголових сипів тощо, які летять попереду саранчі, споживаючи її на льоту. Ми бачили цих птахів групами, задовго до появи саранчі, вони летіли в протилежному напрямку, на схід, з того боку віяв вітер» [15, с. 58], – пише Мюнц в коментарях до цього зображення.

Того ж дня, 9 серпня, Й. Г. Мюнц малює картину «Очаківська Татарія. Буджак». Тут він фіксує краєвид кавунового поля й татарського безлюдного краю за Дубосарами, а також шлях на Бендери. Він робить цікаву приписку – «дехто з наших супутників купив кавуни в сторожів у полі». Із цих слів стає зрозумілим, що Мюнц подорожував в оточенні помічників, які йому допомагали. Ельзаський німець описує місто Дубосари, яке певний час було резиденцією гетьманських правителів Ханської України: «Довкола Дубосар вирощують гарні льон і коноплю. Є також якісна вовна. Гарний край з родючим ґрунтом, але безлюдний, та з часом може стати цікавим високою мірою завдяки різноманіттю сільського господарства: худоби, воску і меду, вовни, льону і коноплі, шовку, вина й фруктів. Дубосари – це турецький присілок на відстані близько 2 миль південніше Ягорлика, розміщений на рівнині неподалік від Дністра. Дерев'яні будинки, багато євреїв, комендант-турок з кількома яничарами з Бендер. Неймовірна кількість худоби. Євреї потроху торгують з Балтою, Бендерами і Ясами. Вдале положення» [15, с. 128].

«Очаківська Татарія. Колодязь з водою в глибині балки» – під такою назвою Йоганом Генріхом Мюнцем було зроблено малюнок 9 серпня 1781 р. за три милі до Бендерської фортеці і три милі до р. Ягорлик. Тут художник зобразив «фальшиві русла річок Ташлик і Коморул», а також знову змалював кам'яні блоки, які поставлено на вшанування мандрівників-нещасливців, яких страчено у цих місцях. Того ж дня художник малює «Вид на Бендери у Бесарабії, що на Дністрі», який було зроблено на відстані за шість миль від Ягорлика на підході до села Паркани. Тут автор та його супутники перетнули річку на паромі, «заплативши по рублю за кожен одиницю транспорту» [15, с. 129].

Власне, в описі цього зображення у Мюнцеві все більше прокидається військовий інженер, адже він зазначає що фортифікаційні споруди Бендерської фортеці з боку річки геть незначні, а біля підніжжя замку розміщені дві великі батареї на 40 гармат великого калібру, які охоплюють і

¹ Автор статті завдячує перекладачу з французької мови Зої Борисюк за надану допомогу у перекладі франкомовних записів Й. Г. Мюнца.

прострілюють як річку, так і низину з цього боку річки тощо. Далі він пише, що укріплення з південного й південно-західного боку трохи потужніші. Вони розширені й зміцнені росіянами після останнього захоплення у 1770 році. Там якраз велись роботи із вдосконалення й встановлення мін на великій відстані від мурів, - продовжує коментувати своє зображення Мюнц. Він також зауважує, що замок у Бендерах просторий, старанно й міцно змурований і це є робота колишніх молдавських воєвод XVI – XVII ст. Нагадаємо, що у 1709 – 1713 рр. Бендерський замок та околиці навколо нього і були прихистком для української армії гетьманів Війська Запорозького Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Після обіду, 11 серпня 1781 р., побачила світ картина «Вид на долину річечки Кодима». Художник зазначає, що річка Кодима «визначає кордон між територією Польщі й Очаківською Татарією» [15, с. 131]. Місцеві жителі розводять гарну худобу, а м'ясо баранів надзвичайно смачне, вовна довга і хорошої середньої якості. Тут багато перепілок, зайців, вовків, лисиць тощо, які приходять із Татарії, де надзвичайно багато дичини, – зазначає Мюнц. У низині водиться багато чибісів. Є перепілки й куропатки, а також чаплі. На кожному кроці зустрічаються зайці, на яких полюють грифи. Автор робить висновок, що цей край придатний для вирощування шовковиць для шовкопрядів, а також зауважує, що збирання жита й пшениці завершено майже скрізь. На його малюнку бачимо стовп із чотирма кілочками для запрошення нових переселенців, яким давали для господарювання 4 роки, вільних від сплати податків.

Наступного дня вранці художник зображає «Вид на Балту, або Юзефгород». Це Мюнц робить «з дерев'яного місточка над річечкою Кодима, яка визначає кордон між Польщею і територією Османської імперії, по-турецьки Фоксан Балтою». На передньому плані автор малює прикордонну митницю та зазначає, що тут і надалі стоїть нечисленне відділення кавалерії Речі Посполитої для підтримки митників. Мюнц зауважує, що і на турецькому боці також є кілька службовців, які отримують кошти від митних податків, і пише: «Стовп, поставлений при в'їзді на міст, оснащено овальною дошкою з намальованим гербом Польщі. Місток утримується на кошти обох імперій. В давні часи у Балті велась дуже значна торгівля, та відтоді як росіяни прогнали жителів-татар із усіх волостей між Бендерами, Очаковом і Балтою, тут більше нічого робити» [15, с. 137].

Уранці 12 серпня 1781 р. Мюнц малює «Краєвид села Піщане на Брацлавщині» [15, с. 132]. Художник занотує, що у цей час був на відстані півтори милі західніше Балти і за чотири милі на південь від річки Бог. Він пише: щоб дістатися до цього села, потрібно спуститися згори крутим схилом, де починалася дамба із соломи, землі й гною, яка зигзагом перетинає велику мілину до самого села. Є великі водойми та широкі заплави, що тягнуться далеко на схід. У селі Піщаному на той час було близько 50–60 осель. Далі Мюнц зазначає, що тут є невеличка кількість лісових насаджень і залишки знищених лісів, багато зайців, їжаків, чибісів і хижих птахів, а також перепілок і солов'їв.

Того ж дня було намальовано «Вид на містечко Хашувате на річці Бог» [15, с. 133]. Це було зроблено художником за чотири милі північніше Балти та за вісім миль на захід від фортеці Св. Катерини в Орлі у Новій Сербії, що стоїть на березі Бога при його злитті з річкою Синюха. Характеризуючи свій малюнок, Мюнц зазначає, що більша частина родючих земель не була засіяна через відсутність населення, яке дуже постраждало під час останньої російсько-турецької війни (1768 – 1774 рр. – Т.Ч.). Але поблизу села жито й пшеницю зібрано, – коментував художник – «а селяни взялися за гречку й просо» [15, с.133]. Мюнц разом із супутниками зупинилися у помешканні місцевого економа, де і пообідали. На знак вдячності швейцарець Й. Г. Мюнц зобразив будівлю економа на передньому плані свого малюнка.

Отже, згідно з дослідженнями та підмалюнковими записами Й. Г. Мюнца, господарство Очаківської Татарії (Ханської України) було таким: уздовж схилів річок Дністер та Ягорлик були гарні місця для виноградників; скрізь добре родив тютюн; місцеві мешканці саджають і збирають пшеницю, жито, гречку та просо, вирощують кавуни, льон і коноплю та прядуть шовк. Край придатний для вирощування шовковиць для шовкопрядів. Тут є винищеними цілі ліси, однак у селах багато фруктових дерев, а селяни роблять вино та займаються бджолярством.

Жителі Очаківської Татарії, до яких швейцарець на польській службі відносив українців, молдаван, татар і євреїв, вирощували овець татарської породи, які дають гарну вовну. Поблизу

населених пунктів пасеться багато худоби – корів, волів та кіз. У багатьох селян є коні та воли. Польський військовий інженер також відзначає, що місцевий клімат дуже добре підходить для вирощування різноманітних сільськогосподарських культур, адже земля тут хоча й глиниста, але змішана з родючим ґрунтом.

Як відзначає Йоганн Генріх Мюнц, у цьому регіоні водяться такі дикі тварини як зайці, вовки, лисиці, їжаки. Серед місцевих птахів – орли та інші хижі птахи, лелеки, солов'ї, перепілки, куропатки, білоголові сипи, грифи, а також водоплавні птахи: чаплі та чибіси. Щодо річок та водойм Очаківської Татарії, то спостережливий швейцарець зазначає, що тут є багато річок, озер та широких заплав. Згідно з його спостереженнями навігація по Дністру можлива в будь-яку пору року – від Ягорлика до Білгорода. Береги у річка Ягорлик були невисокі й не дуже уривисті. У Дністрі та Ягорлику в останній чверті XVIII ст. водилося багато риби – щука, чечуга, осетри та ін.

Отже, поряд з дуже інформативними малюнками художник та військовий інженер на королівській службі Речі Посполитої, швейцарець Йоганн Генріх Мюнц залишив докладні описи господарства, природного ландшафту, флори та фауни Очаківської Татарії – цього надзвичайно цікавого історико-географічного регіону південної частини України.

Джерела та література:

1. Бачинська О., Серета О. Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кінець XVII–XVIII ст.). *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 274 – 291.
2. Государственный исторический музей, Отдел письменных источников. Ф. 446 «Мальцев Потап Михайлович». Опись 1. Единица хранения 45: Альбом Мюнца. Пейзажи и путешествия и костюмы Украины, Молдавии и Польши. 121 л.
3. ГИМ, ОПИ. Ф. 446. Оп. 1. Ед. хр. 44: Альбом Мюнца. Пейзажи Польши. 35 л.
4. Грибовський В. Ханська Україна. Харків, 2024. 416 с.
5. Дашкевич Я. Передмова. *Вінтоняк Я. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.* Львів, 1995. С.14.
6. Державний архів Черкаської області. Ф. Р – 5624. Оп.1. Спр.175. Арк.19 – 25.
7. Діденко Я., Кукса Н. Надніпрянщина в «Подорожі мальовничій по Полонії 1781 – 1783 рр.» Й. Г. Мюнца. *Надніпрянська минущина XVIII – XX ст.* Черкаси, 2018. С. 39 – 45.
8. Дракохруст Е. Альбом-дневник И. Г. Мюнца: 1781–1783 гг. Новые материалы по истории Украины, Молдавии и Белоруси. *Труды государственного исторического музея СССР.* 1941. Т. 14. С. 153 – 187.
9. Дракохруст Е. Документы о Правобережной Украине XVIII в.: альбомы и дневники Иоганна-Готлиба Мюнца. *Историк-марксист.* 1940. № 9. С. 130–134.
10. Жолтовський П. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI – XVIII ст. Київ, 1958. 248 с.
11. Мицик Ю. Мюнц Жан-Анрі. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.* Київ, 2010. Т. 7. С. 142.
12. Мицик Ю. Історико-географічний опис Поділля у творах художника XVIII ст. Й. Г. Мюнца. *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський, 1985. С. 55 – 56.
13. Родичкина О. Ян Генрих Мюнц и его роль в культуре Украины. *Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.* 2000. № 1. С. 40 – 44.
14. Серета О. Ханська Україна / Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2024. С. 701 – 716.
15. Україна XVIII ст. в малюнках Йогана Генріха Мюнца / Упор. Т. Чухліб. К., 2022. 208 с.
16. Чухліб Т. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву // *Гетьмани і монархи.* К., 2003. С. 345 – 358.
17. Федорук О. Графічні аркуші Мюнца про Україну. *Народна творчість та етнографія.* Київ, 1987. №4. С. 56 – 60.
18. Філас В. Графічні джерела з історії Північного Причорномор'я в архівних зібраннях. *Історичні і політологічні дослідження.* 2018. № 62. С. 7 – 17.

19. Akt rozgraniczenia miedzy Ukraina Polska i Nowa-Rossya w r. 1781. *Traktaty miedzy Mocarstwami Europejskimi od roku 1779*. Warszawa, 1789. T. V. S. 87.
20. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet Rycin, Inv. G.R., 829/47.
21. Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie: (1781–1783). Warszawa, 1982. 312 s.

References:

1. Bachynska O., Sereda O. Khanska Ukraina v istorii Skhidnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (kinets XVII–XVIII st.). *Krym vid antychnosti do sohodennia: Istorychni studii / vidp. red. V. Smolii*. Kyiv, 2014. P. 274–291. [in Ukrainian].
2. Gosudarstvennyi ystorycheskyi muzei, Otdel pysmennykh ystochnykov. F. 446 “Maltsev Potap Mykhailovych”. Opys 1. Edynytsa khranenyia 45: Albom Miuntsa. Peizazhy y puteshestvyia y kostiumy Ukrayny, Moldavy y Polshy. 121 p. [in Russian].
3. HYM, OPY. F. 446. Op. 1. Ed. khr. 44: Albom Miuntsa. Peizazhy Polshy. 35 p. [in Russian].
4. Hrybovskyi V. Khanska Ukraina. Kharkiv, 2024. 416 p. [in Ukrainian].
5. Dashkevych Ya. Peredmova. Vintoniak Ya. Ukraina v opysakh zakhidnoievropeyskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII st. Lviv, 1995. 14 p. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. R – 5624. Op.1. Spr.175. Ark.19–25. [in Ukrainian].
7. Didenko Ya., Kuksa N. Nadnyprianshchyna v «Podorozhi malovnychii po Polonii 1781 – 1783 rr.» Y. H. Miuntsa. *Nadnyprianska mynuvshchyna XVIII – XX st.* Cherkasy, 2018. P. 39–45. [in Ukrainian].
8. Drakokhrust E. Albom-dnevnik Y. G. Myuntsa: 1781–1783 gg. Novye materialy po istorii Ukrainy, Moldavii i Belorusi. *Trudy gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya SSSR*. 1941. Vol. 14. P. 153–187. [in Russian].
9. Drakokhrust E. Dokumenty o Pravoberezhnoy Ukraine XVIII v.: albomy i dnevniki Yoganna-Gotliba Myuntsa. *Istoriik-marksist*. 1940. No 9. P. 130–134. [in Russian].
10. Zholtoivskyi P. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu v pamiatkakh mystetstva XVI–XVIII st. Kyiv, 1958. 248 p. [in Ukrainian].
11. Mytsky Yu. Miunts Zhan-Anri. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. Smolii (holova) ta in.* Kyiv, 2010. Vol. 7. 142 p. [in Ukrainian].
12. Mytsky Yu. Istoryko-heohrafichni opys Podillia u tvorakh khudozhnyka XVIII st. Y. H. Miuntsa. *Tezy dopovidei VI Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi, 1985. P. 55–56. [in Ukrainian].
13. Rodychkyna O. Yan Henrykh Miunts y eho rol v kulture Ukrayny. *Visnyk Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury*. 2000. No 1. P. 40–44. [in Ukrainian].
14. Sereda O. Khanska Ukraina. *Ukraina v tsyvilizatsiinykh potokakh rannoï modernosti / Vidp. red. V. Smolii*. Kyiv, 2024. P. 701–716. [in Ukrainian].
15. Ukraina XVIII st. v maliunkakh Yohana Henrikha Miuntsa / upor. T. Chukhlib. Kyiv, 2022. 208 p. [in Ukrainian].
16. Chukhlib T. Vynyknennia Khanskoi Ukrainy yak proiav opozytsii oriiientatsii Baturyna na Moskvu. *Hetmany i monarkhy*. Kyiv, 2003. P. 345–358. [in Ukrainian].
17. Fedoruk O. Hrafichni arkushi Miuntsa pro Ukrainu. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*. Kyiv, 1987. No 4. P. 56–60. [in Ukrainian].
18. Filas V. Hrafichni dzherela z istorii Pivnichnogo Prychornomoria v arkhivnykh zibranniakh. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. 2018. No 62. P. 7–17. [in Ukrainian].
19. Akt rozgraniczenia miedzy Ukraina Polska i Nowa-Rossya w r. 1781. *Traktaty miedzy Mocarstwami Europejskimi od roku 1779*. Warszawa, 1789. Vol. 5. 87 p.
20. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet Rycin, Inv. G.R., 829/47.
21. Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie: (1781–1783). Warszawa, 1982. 312 p.